

Rudolf Kučera

Állam, nemesség és civil társadalom.

*Nemesi címadoományozások Csehországban és Sziléziában, 1806–1871**

A CIVIL TÁRSADALOM. EGY FOGALOM ÉS MEGHATÁROZÁSA

„Olyan, mint a zselé: szétfolyik, ha a falra akarjuk szögelni.” Ezzel a hasonlattal próbálta John Keane a civil társadalom fogalmának bonyolultságát és összetettségét illusztrálni.¹ A civil társadalom problémaköre nem pusztán a történelemek körében vált az elmúlt két évtized egyik kulcsfogalmává. Egy olyan eszme lenyűgöző pályafutása bontakozik ki előttünk, amely nem csupán politikai téren kavart vitákat,² hanem egyben az utóbbi évek társadalomtudományos diskurzusának központi témájává is vált.³

A civil társadalom fogalmának alapvetően háromfajta tudományos definíciója létezik.⁴ Az első, a „hatáskör logikája” szerinti meghatározás abból a feltételezésből indul ki, hogy a társadalom felosztható a tevékenységek bizonyos területei szerint, s ennek megfelelően az állam, a gazdaság és a privát szféra mellé rendelendő harmadikként a civil társadalom.⁵ E „harmadik szektoron” belül jön létre a spontán társadalmi önszerveződések legnagyobb része és ennek keretében működnek a nem állami szervezetek.

A második megközelítés a társadalmi aktivitás iránya helyett magára a tevékenységre koncentrál. A gyakran „interakcióközpontúnak” vagy „tevékenységközpontúnak” nevezett megközelítés meghatározza a társadalminak tekinthető, tehát a „civiliséget” magában hordozó tevékenység ideáltípusát. A civil társadalmi cselekvés konkrét tartalmi eközben különbözhetnek, azonban mindig elhatárolhatók a polgári attitűddel nem bíró katonai cselekvéstől, erőszakmentesek, magukban hordozzák a szabad vitán alapuló problémamegoldás, valamint a kölcsönös együttműködés készségét.⁶

* Jelen tanulmány részben a Cseh Köztársaság Ösztöndíj Bizottságának 404/06/0810 számú, „Az új nemesség Csehországban a 18–19. században” című ösztöndíjának jóvoltából készült.

¹ Vö. Keane 1998: 12–31.

² Vö. Havel 1985; Geremek 1991: 264–273; Garton-Ash 1990: 20.

³ Walzer 1995: 2004; Dahrendorf 1997; Himmelfarb 1998; Heins 1992, 2002; Kocka 2000; Kumar 1993. Kritikusan nyilatkozik a témáról Brumlik 1991; Luhmann 2000; Von Beyme 2000.

⁴ Lásd: Bauerkämper 2003: 9–30.

⁵ Cohen–Arato 1992: 492; Klein 2001: 161–185; Salomon 1999; Habermas 1990.

⁶ Altermatt 1997: 130.

A civil társadalom harmadik típusú megközelítése az eddig felsorolt két fogás ötvözete. Eszerint a civil társadalom egy, az állam, a piacon és a privát szférán kívül eső terület, amelyet olyan értékek jellemeznek, mint a kölcsönös tolerancia, a problémák békés megoldása vagy egymás elismerése.⁷ Utóbbi a „civil” viselkedési- és gondolkodási minták központi értéke. A civil társadalomnak, valamint a rá jellemző tevékenységnek tehát bizonyos tartalmi kritériumoknak is meg kell felelnie. A civil cselekvést alapvetően az határozza meg, hogy az a konkurencia és a konfliktusok ellenére is kompromisszumhoz és kölcsönös megértéshez vezet, elősegíti a társadalmi önszerveződést, továbbá elfogadja a pluralitást, a különbözőséget és adott esetben a feszültséget is, normálisnak veszi a különbségeket, valamint elkötelezett a kölcsönös elismerés elve mellett.⁸

A felsorolt definícióknak megfelelően a civil társadalom végső soron tehát az önérdeken való felülemelkedésen és a közjóra irányuló cselekvésen alapszik. A civil társadalmat kutatók figyelme ennek megfelelően a különböző egyletek, körök, alapítványok vagy egyéb társadalmi hálózatok, és ezek tagjainak cselekvésére irányul.⁹

Ha a civil társadalom koncepcióját megpróbáljuk a 19. századi történelemre vonatkoztatni, akkor a „polgári társadalom” elméletével szemben új elemzési szempontok nyílhatnak meg előttünk.¹⁰ Az elmélet alkalmazásával ugyanis elterelődik a figyelem a polgárság emancipációjának folyamatáról és lehetővé válik a 19. századi történelem tágabb nézőpontból való vizsgálata.

Világos, hogy a „civil” szó jelentésköre ellentétes a militarizmus, valamint az erőszak fogalmával.¹¹ A civil társadalom egyértelműen kizárja az olyan látásmódokat, amelyek jelen lehetnek ugyan a polgárság körében is, a civilség ideáljának azonban nem felelnek meg. Ilyen például a rasszizmus vagy a nemzetérválási folyamat radikalizálódása.¹² A civil társadalom tevékenységét ugyanakkor nem lehet kizárólag a polgársághoz kötni, és az nem is feleltethető meg teljes egészében a polgári emancipáció folyamatának. Bár a 19. századi polgárosodás a „civil társadalmi”-ként meghatározható viselkedésminták kialakulásával járt, ugyanakkor a 19. századi európai polgárságot sok, a civil társadalomtól idegen mozzanat is jellemezte, mint például az alsóbb társadalmi csoportok vagy a nők erőteljes kirekesztése, illetve az egyleti élet nemzeti radikalizálódása.

A civil társadalmi cselekvés hordozóinak tekinthetők más társadalmi csoportok is. Egyes kutatók utaltak már arra, hogy a munkásmozgalmi szervezetek is tevékenykedtek a civil társadalmi elvárásoknak megfelelően, néhol ráadásul még jellemzőbb is volt ez rájuk, mint magára a polgárságra.¹³ Közép-Kelet-Európa esetében a 19. században ide kell sorolnunk a nemességet is, amely gyakran

⁷ Lauth 2003: 38.

⁸ Vö. Gosewinkel 2003: 5; Keane 1988: 6.

⁹ Putnam 2000; Münkler–Fischer 2002; Bauerkämper 2003; Trentmann 2000.

¹⁰ Riedel 1975; Kocka 1995; Gall 1993; Bruckmüller 1990.

¹¹ Vö. Frevert 2001: 9–18.

¹² Vö. Geulen 2004; Föllmer 2002.

¹³ Lieske 2003.

helyettesítette a civil társadalmi cselekvés terén a Nyugat-Európában meghatározóbb szerepet játszó polgárságot.¹⁴

Miközben a történettudomány eddig elsősorban a fogalomtörténetre koncentrált, ritkán vizsgálták azt a kérdést, hogy milyen a viszony a civil társadalom és az állam között.¹⁵ E fontos kérdéskör elemzésekor többnyire csupán addig a megállapításig jutottak el, hogy az állam és a civil társadalom két különböző, egymás mellett álló egységet alkot, amelyek gyakran feszült viszonyban vagy akár ellentétben állnak egymással. Emiatt érvelnek a neoliberais elméletalkotók azzal, hogy egy erős civil társadalom meglétéhez lehetőleg egy gyenge államra van szükség.¹⁶

Az állam és a civil társadalom viszonya történeti szempontból ennél sokkal színesebb és összetettebb, mindig a konkrét állami és társadalmi adottságoktól függ. A 18–19. századi abszolutizmus idején a civil társadalom a reformok fórumaként funkcionált és egyúttal kéz a kézben haladt a kritikus nyilvánosság kialakulásával, a 20. századi diktatúrák elleni harcban pedig tisztán államellenes szerepet játszott. A pluralisztikus, demokratikus rendszerekben a civil társadalom általában az államon kívül áll, kettejük viszonyát azonban inkább a kölcsönös megerősítés és a kritikus együttműködés jellemzi. Több kutató hangsúlyozza az erős állam meglétének szükségességét, amely aztán lehetővé teszi az erős civil társadalom kialakulását. Mindez fordítva is igaz: az erős civil társadalom erős állam meglétére utal.¹⁷

Jelen tanulmány e vonalat követve vizsgálja, hogy az állam és a civil társadalom közötti viszony milyen változatai figyelhetők meg a 19. századi Közép-Európában. A kérdésfeltevés alapja tehát az, hogyan viszonyult az állam a kialakulóban lévő civil társadalomhoz.

Abból indultunk ki, hogy Közép-Európában a 19. század folyamán megfigyelhető néhány, a civil társadalom kibontakozására utaló jelenség és struktúra.¹⁸ A 19. századi Közép-Európa kapcsán természetesen nem beszélhetünk egy teljes egészében kifejlődött, önmagát irányító civil társadalomról, ellenben a civil társadalmi cselekvés néhány mintája, mint például a kommunikáció, a műveltség vagy a közös elkötelezettség értékeit hordozó egyleti élet azonban tisztán kivehető itt is.

Csehország, illetve általában a Habsburg Monarchia esetében a civil cselekvésminták keletkezését erős nemzeti színezettség jellemzi. Szinte minden, a 19. század során alakult egyesület, érdekcsoport vagy mozgalom keletkezésétől fogva erősen nemzeti jellegű volt, vagy pedig legkésőbb 1848 után öltött nemzeti formát, még hozzá függetlenül attól, hogy mely konkrét területen működött. Ez markáns nemzeti jelleget kölcsönzött az egyes civil társadalmi struktúráknak, ami később olyan erősen befolyásolta a régió történeti fejlődését, hogy talán már az 1870-es évektől, de legkésőbb az 1890-es évektől két párhuzamos társadalom – a német és a cseh

¹⁴ Vö. Thienen-Adlerflycht 2003; Janowski 2003.

¹⁵ Bauerkämper 2003: 20.

¹⁶ Vö. Cahoon 2002.

¹⁷ Merkel-Puhle 1999: 166–174.

¹⁸ Urban 1968; Štaif 2005: 98–116; Ther 2003a.

– egymás mellett létezéséről beszélhetünk.¹⁹ Nem véletlen például, hogy az alkotmányos korszak, az 1860-as és ’70-es évek cseh nacionalista politikusai jól ismerték egymást a Vormärz polgári egyesületeiben folytatott közös tevékenységük kapcsán, s itt is szerezték meg első tapasztalataikat a társadalmi önszerveződés, a politikai párbeszéd és a kölcsönös együttműködés terén.²⁰

A nemesség különleges szerepet játszik Csehország kontextusában. Éppen a főnemesség nemzetek fölötti jellege és rendi identitása volt az, ami – az állami bürokráciával és a hadsereggel karöltve – az etnikailag megosztott dunai monarchia egységesítő tényezőjét képviselte. Ebből a szempontból az új nemesség létrehozása rámutathat arra, hogy mely személyekkel és viselkedési mintákkal igyekezett az állam ezen elitista, nemzeti jellegtől mentes csoport képét gazdagítani.

Szilézia esetében kevésbé jellemző a társadalom nemzeti színezettségé. A nemességet az ausztriaihoz hasonlóan itt is nagyon erős rendi identitás jellemezte, többnyire azonban az egységes, homogén német térség 19. század folyamán kialakuló eszméjével azonosult, így aligha beszélhetünk a sziléziai nemesség nemzetiségi dimenziójáról.

Hipotézisünk szerint Sziléziára is a poroszországi civil társadalom általános elmaradottsága jellemző. Ennek ellenére feltételezhető, hogy Szilézia Poroszországon belüli speciális helyzetének köszönhetően kedvezőbbek voltak a körülmények a különböző civil társadalmi struktúrák lassú kialakulásához.

A 19. században lezajló társadalmi átrétegződés a nemesség helyzetét is befolyásolta. Miközben korábban a nemesség különleges pozícióját kivétel nélkül a történelmi hagyományokkal magyarázták,²¹ a 19. századi Európában tapasztalható gyors átalakulás komoly változást hozott a nemesség társadalmi szerepének megítélése terén. A középkorból és kora újkorból származó nemességfelfogás lassanként eltűnik, ugyanakkor kísérletek folynak az újkorban a nemesség létjogosultságának újradefiniálására. Eközben a közép-európai államok nem mondanak le arról a posztulátumról, miszerint továbbra is a nemesség testesíti meg a legfontosabb erényeket. Ezeket a nemessé emeléskor hangsúlyozott érdemeket egyfajta kísérletnek tekinthetjük az állam részéről, amely egyrészt kijelöli a követendő társadalmi viselkedésformákat, illetve értékeket és megjutalmazza az azt követőket; másrészt már létező viselkedési mintákat helyez előtérbe, ezáltal egyfajta társadalmi normává avatva azokat. A nemesi cím adományozása tehát tulajdonképpen a társadalmi elitbe való bekerülés feltételének tekintett érdemeknek és erényeknek az állam részéről történő megerősítését jelenti, egyszersmind ösztönzés ad másoknak ezen minták követésére.

Számunkra elsősorban az az érdekes, hogy mely társadalmi rétegeket részesít az állam a nemesség adományozásakor előnyben, milyen indokokat használ a cím kérvényezője és annak adományozója, végül hogy milyen súllyal bír a civil társadalmi tevékenység a nobilitás megszerzésében. Tanulmányunk fő kérdése tehát az,

¹⁹ Vö. Hroch 1999.

²⁰ Klepl 1934; Dejmková 2000.

²¹ Jouana 1988.

hogyan a 19. századi Közép-Európában mennyiben játszott szerepet a civil társadalmi tevékenység a társadalmi elitbe való bekerülésben. A nemesi címek adományozásán keresztül igyekszünk bemutatni, hogy hol mutathatók ki az államérdekek, továbbá hogy mekkora jelentőséget tulajdonítottak a közép-európai államok a civil társadalmi tevékenységnek. A civil társadalom képviselőinek az állam által megte-remtett elitben elfoglalt pozíciója a 19. századi közép-európai állam és a keletkező civil társadalom közötti viszony néhány fontos szempontjára mutat rá.

ÖSSZEHASONLÍTÁS, ÁTVITEL, ÖSSZEFONÓDÁS: ÁLLAM ÉS RÉGIÓ VISZONYA

Kérdéseink megválaszolásához az összehasonlítás módszerét választottuk, ami lehetővé teszi a kapott eredmények jobb kategorizálását és több szempontból való megítélését.²² Ha vizsgálatunkat a 19. századi közép-európai államok kontextusában akarjuk elhelyezni, akkor az összehasonlítás szempontjából a térség két legjelentősebb államát, Poroszországot és Ausztriát kell választanunk. E két államalakulaton belül jelöltük ki az összehasonlítás tárgyát. A választás kritériumai azonban némi magyarázatra szorulnak.

A történeti összehasonlítás klasszikus módszere az elmúlt egy évtizedben jelentős átalakuláson ment át.²³ A komparatív szemlélet kritikussai közül sokan amellet érveltek, hogy a nagyobb egységek, például nemzetek vagy államok egymással való összevetése kerülendő, mivel ezek túlságosan nagyok ahhoz, hogy rajtuk keresztül részletes információkat szerezzünk vagy érvényes magyarázó modelleket állítsunk fel. Az összehasonlításakor azonban valójában nem a vizsgálat tárgyának mérete a döntő, hanem a történelmi cselekvők társadalmi kapcsolatainak, struktúráinak, interakcióinak, hálózatainak és tapasztalati mezőinek feltárására irányuló vizsgálatára helyezük a hangsúlyt.²⁴

A nagyobb egységek elemzésekor felmerülő problémákat elkerülendő, általában a „középszintű” összehasonlítást szokták előnyben részesíteni. A közepes méretű kutatási tárgyak, például intézmények, városok, régiók²⁵ vagy társadalmi csoportok történeti összehasonlítása konkrétabb, a kutatás tárgyához jobban kapcsolódó kijelentésekhez vezethet. Így tehát a komparatív perspektíva képes összekötő kapocsként funkcionálni az általánosítás és a konkrét történeti kontextus között.²⁶

Ha meg akarunk felelni a felvázolt elméleti háttérnek, akkor a közép-európai új nemesség összehasonlításakor félre kell tennünk az országszintű vizsgálatot, és kisebb régiókra kell koncentrálnunk. Ezért választottuk a nagyobb földrajzi

²² Haupt–Kocka 1996; Kaelble 1999.

²³ Vö. Middell 2000.

²⁴ Vö. Welskopp 1995.

²⁵ Appelgate 1999.

²⁶ Ther 2003b, 2003c; Paulmann 1998.

egységeken, Ausztrián és Poroszországon belül Csehországot, valamint Sziléziát összehasonlításunk tárgyául.

Az új nemesség keletkezését és működését vizsgálva meg kell említenünk Csehország és Szilézia porosz részének különleges politikai-gazdasági helyzetét. A 19. század során politikailag mindkét országrész a perifériára szorult, miközben gazdasági szempontból központi helyzetbe kerültek.²⁷ Nem véletlenül neveztek például Sziléziát az akkori útleírások a „porosz Angliának”.²⁸ A felgyorsuló modernizáció éppen a 19. században jelentkezett mindkét térségben, ami az új nemesség kialakulása szempontjából is fontos szerepet játszott.²⁹

Ha csak egy futó pillantást is vetünk a 19. századi új nemesség összetételére, máris jól látszik, hogy mely rétegekből rekrutálódott az új elit. Nem a hírhedt iparbarókkal van dolgunk, hanem a legkülönbözőbb életúttal és származással rendelkező személyek színes kavalkádjával, legyenek azok lojális államhivatalnokok, művészek vagy akár sikeres tudósok.³⁰ Ez a sokszínűség, valamint a nemesi címek adományozásának a korábbihoz képest egyre növekvő száma nem teszi lehetővé, hogy körülírjuk a „tipikus” új nemest, mégis megfigyelhetünk néhány közös jellemzőt.

Az újonnan nemessé emeltek döntő többsége – amellet, hogy magától értetődően lojálisak voltak az államhoz – magas kvalifikációt megkövetelő pozíciójának köszönhetően kapott nemesi pátenst. A kereskedelem, az ipar, az állami szolgálat vagy a tudomány professzionalizációja egyre hosszabb ideig tartó felkészülést követelt meg. Ha ehhez hozzávesszük azt a tény, hogy az új nemesség többsége a nemesi cím megszerzését követően sem hagyott fel foglalkozásával,³¹ akkor egyértelműen a nagyvárosokat tekinthejük a magas műveltség és a munkaerőpiac azon adottságával rendelkező helyeknek, ahol az új nemesség a legnagyobb arányban jelent meg. Esetünkben elsősorban a két fővárost, Berlint és Bécsset kell kiemelnünk.

Az itt élő új nemesség nagy száma ellenére a két főváros összehasonlító vizsgálata nem tűnik kellőképpen reprezentatívnak. A fővárosban tartózkodó udvar jelenlétéhez kötődő különleges társadalmi milió Bécsset és Berlint inkább kivétellé teszi, mint tipikus példává. A fővárosi nemesi társadalom erős zártsága közismert, a szakirodalom behatóan foglalkozik a kérdéssel, így annak részletes tárgyalásától eltekintünk.³²

A fővárosok különleges helyzete miatt figyelmünket inkább a „periféria centrumaira” kell irányítanunk, így Csehország esetében Prága, Sziléziában pedig Breslau vizsgálata tűnik célszerű választásnak. Mindkét város rendelkezett minden, az új réteg kialakulásához szükséges feltétellel, így nagyszámú új nemessel találkozunk mindkét helyen. A két város egyetemei nagy számban bocsátottak ki olyan személyeket, akikből az új elit rekrutálódhatott, és ami ennél is fontosabb,

²⁷ Vö. Urban 2003: 51–92; Klusáková 1991; Fuchs 1999.

²⁸ Vö. Dobbelman–Husberg–Weber 1993.

²⁹ Az iparosodáshoz mint határokat túllépő, regionális jelenséghez lásd Pollard 1974.

³⁰ Vö. Waldstein-Wartenberg 1964/1965: 135; Jäger-Sunstenau 1963.

³¹ Vö. Ullmann 1994: 87.

³² Vö. Stekl 1990: 40.

mindkét város elég nagy volt ahhoz, hogy ezt a művelt elitet helyben megtartsa.³³ Így Prágában és Breslauban is az új nemesség egyre növekvő száma figyelhető meg.³⁴

Prága és Breslau összehasonlítása lehetőséget ad arra, hogy a közép-európai nemességre vonatkozó fontosabb kérdéseket konkrét példákon keresztül vizsgáljuk, miközben a forrásoktól sem távolodunk el.

Ami az időhatárokat illeti, az összehasonlító elemzést az 1806 és 1871 közötti évekre vonatkozóan végeztük el. A két végpont az új nemesség történetének szempontjából is meghatározó, ráadásul fontos köztörténeti eseményekhez is kapcsolódik. Az új közép-európai államalakulatok megjelenése mindkét évben az új nemesség megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges jogi keretek alapvető megváltozását is magával hozta, így a két korszakhatár közötti időszakot – legalábbis jogtörténeti szempontból – homogén egységként kezelhetjük.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy a társadalmi participációnak a 19. század utolsó harmadában tapasztalt terjedése jelentősen korlátozza az új nemesség kialakulásának vizsgálatát. A 19. század utolsó harmadában a nemesség ugyanis gyorsan elveszti társadalmi pozícióját, így a nemesi címek adományozása erre az időszakra vonatkoztatva aligha vizsgálható érdemben.

Ausztriában a nemességhez való tartozás szimbolikus jelentőségének csökkenését jelzi a nemesi pátensek adományozásának inflációja. 1867 és 1918 között például több személy kapott nemesi címet a Habsburg Monarchiában, mint az állam addigi története során összesen.³⁵ Ilyen nagy mennyiségű címadományozás esetében – ami az 1870-es és '80-as évektől már szisztematikusan és formálisan történt – természetesen nagyon nehéz kimutatni állami szándékokat vagy a nemességre ácsingózók egyértelműen megfogalmazott stratégiáit.

A nemesi cím presztízse – már csak a nemesség létszámának jelentős növekedése miatt is – számottevően veszített társadalmi szimbolikájából, a századfordulóra pedig – köszönhetően a korrupciós botrányok sorozatának – teljesen elveszítette értékét. Az 1902 és 1908 között történt botrányok – amelyek során napvilágra kerültek az 1870-es és '80-as években lezajlott osztrák címadományozások kapcsán tapasztalt csalások – az új nemesség presztízisének teljeskörű elvesztéséhez vezettek. A nemesi cím ezt követően már nem kötődött pozitív társadalmi cselekvési mintákhoz, és a közvéleményben inkább negatív konnotációban, a korrupcióval, tapintatlansággal és opportunizmussal kapcsolatban jelent meg. Ekkor robbant ki először vita a nemesség társadalmi szerepéről és először kaptak hangot olyan vélemények, melyek szerint a nemességet mint rendet meg kell szüntetni.³⁶

³³ Vö. Davies–Moorhouse 2006: 216–281.

³⁴ Poroszország esetében szólnunk kellene még a Rajna-vidékről is, ez a térség azonban egy kelet-közép-európai vizsgálat szempontjából irreleváns. Vö. Stein 1982.

³⁵ Vö. Županič 2006: 95–161.

³⁶ Županič 2006: 320–326.

Mindezen tényezők a 19. század végén és a 20. század elején természetes módon magukkal hozták a nemesi címmel járó szimbolikus tőke hanyatlását, egyben relativizálták a nemesi cím adományozásának mint bizonyos viselkedési formák állami pártolásának jelentőségét. Az új nemesség ekkor kezdi elveszíteni társadalmi presztízsét.

A következő pontban empirikus vizsgálat segítségével próbálunk meg rámutatni arra, hogy az állam 1806 és 1871 között címadományozási politikájában mely rétegeket részesítette előnyben, valamint hogy milyen dinamika figyelhető meg az állam szerint a nemesi címre méltó ember példaképének változásban, azaz milyen tevékenységeket tekintettek a nemességhez köthető normáknak, és milyen szerepet játszottak ebben a civil társadalmi szerepvállalás különböző formái.

AZ AUSZTRIAI ÉS POROSZORSZÁGI ÚJ NEMESSÉG BELSŐ STRUKTÚRÁJÁNAK ÖSSZEHA-SONLÍTÁSA

Vizsgálatunkat az új nemesség társadalomtörténeti elemzésével indítjuk, amin keresztül vázlatosan bemutatjuk a nemesítési politika általános tendenciáit. Az alább felsorolt adatok országos szintűek, nem kizárólag Prágára vagy Breslaura vonatkoznak. Ennek legfőbb oka az, hogy az országos statisztikák – főleg nagyobb számuk miatt – sokkal találébban illusztrálják a nemesi címadományozás politikájának főbb tendenciáit.

Az első dolog, ami a két állam címadományozási politikájának összehasonlítása során azonnal szemet szúr, az az adatok közötti markáns különbség. Amíg Ausztriában 1804 és 1918 között majdnem 5000 személy kapott nemesi pátenst, addig Poroszországban mindössze 1450. Ez a különbség akkor válik a leginkább érthetővé, ha a rangemelések számát a két ország népességének arányában vizsgáljuk.

Míg Poroszországban 1804 és 1918 között átlagosan minden 25 000., addig Ausztriában (Magyarországot itt nem vesszük figyelembe, mivel ott egészen más szabályok voltak érvényben³⁷) minden 5000. személy kapott nemesi címet.

A 19. században a Habsburg Monarchia tekinthető a legnagyobb cím-adományozási politikát folytató államnak. Az osztrák nemesi cím megszerzésének nyíltságát jelzi a nemességre pályázók bevándorlása is. Egy sor olyan eset ismert, amikor külföldiek kifejezetten azért költöztek Ausztriába, hogy nemesi címet szerezhessenek. E személyek többnyire olyan államból jöttek, ahol egyáltalán nem vagy alig volt lehetőség a nemessé válásra. (Ilyen volt például Svájc vagy Görögország.)

A poroszországi adatok ezzel szemben nagyjából megfelelnek az európai átlagnak, a lakosság száma és a címadományozások közötti arány nagyjából megfelel a Nagy-Britannia esetében tapasztalt adatoknak. A nemesi privilegizálások

³⁷ Vö. Feigl 1991.

száma idővel itt is csökkent, és Poroszország a „nobilitási migráció” szempontjából sem számított vonzónak.³⁸

Ami az új nemesség belső struktúráját illeti, elmondható, hogy mindkét államban – ahol a nemességet szerzők száma nagyjából azonos arányban oszlik meg az egyes régiók között – az új nemesség két fő csoportra oszlik. Némi túlzással beszélhetünk „katonanemességről” és „civil nemességről”. A „katonanemesség” mindkét országban különleges szegmensét képviselte a társadalomnak, s e csoporton belül aligha beszélhetünk bármiféle civil társadalmi potenciálról. Poroszországban egy magasabb rangú katonatiszt ethoszához hozzátartozott a nemesi lét, mivel a nemesi cím bizonyos módon az illető személy morális integritását erősítette meg.³⁹ Ausztriában ennek saját jogi megnevezése is volt, az úgynevezett „rendszeresített nemesség” (*systematisierter Adel*). Olyan katonatiszteket jelentett ez, akik a nemesi pátenst kizárólag hosszú katonai szolgálattal érdemelték ki, anélkül, hogy más oka is lett volna a cím elnyerésének.⁴⁰ Ezzel az eljárással egyfajta automatizmus jött létre, melynek működése során egy rendkívül egységes új nemesi csoport jött létre. Mindkét ország esetében elmondhatjuk, hogy e csoportnál a címadományozásnak semmiféle civil társadalmi tevékenység nem volt feltétele. Vizsgálatunk szempontjából ezért is érdekes a katonai és a nem katonai foglalkozású új nemesség megoszlásának elemzése. A nem katonai pályáról érkező új nemesség esetében sokkal valószínűbb a civil társadalmi potenciál, ezért érdemes ábrázolni számuk alakulását (1–2 ábra).

Ha összehasonlítjuk a két országra vonatkozó adatokat, jól látszik, hogy Ausztriában nagyobb a polgári foglalkozású új nemesség aránya. A francia háborúk utáni években, a katonatiszteknek történő címadományozási hullámot követően, nagyjából 1825 és 1850 között egyértelműen a polgári foglalkozásúak privilegizálása volt a meghatározó, s az ezt követő időszakban is a civilek domináltak a nemesi címre pályázók terén.

Poroszországban ugyanakkor a civilek aránya 50% körül mozog, voltak azonban olyan évek (1814, 1822 és 1823), amikor egyetlen polgári foglalkozásút sem találunk azok között, akik nemesi címet kaptak. Egyetlen olyan időszakkal sem találkozunk Poroszország esetében, amikor a civil származású új nemesség dominanciája olyan erős lett volna, mint Ausztriában a század második negyedében.

Önmagában az a tény, hogy valahol nagyobb volt a nem katonai foglalkozású új nemesek aránya, természetesen keveset mond el arról, hogy mennyire volt erős az adott országban a civil társadalom. Ennek megállapításához részletesebben meg kell vizsgálnunk azon személyek csoportját, akik nem katonai érdemeik alapján kaptak nemességet.

Vizsgálatunk során a nem katonai származású új nemesek csoportját tovább bontottuk. Általában a polgárság azon tagjait szokás a civil társadalom potenciális résztvevőinek tekinteni, akik az államtól távol állnak, tehát ipari, kereskedelmi

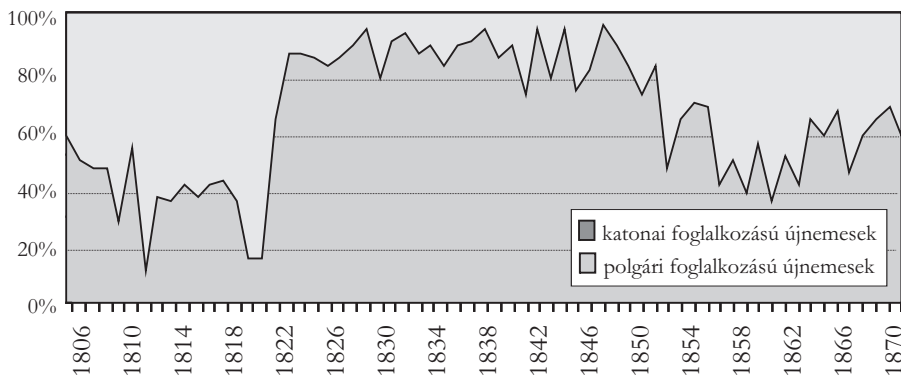
³⁸ Wienfort 2006: 141.

³⁹ Dieners 1991: 58.

⁴⁰ Vö. Binder-Kriegelstein 2000: 52–59; Županič 2005.

1. ábra

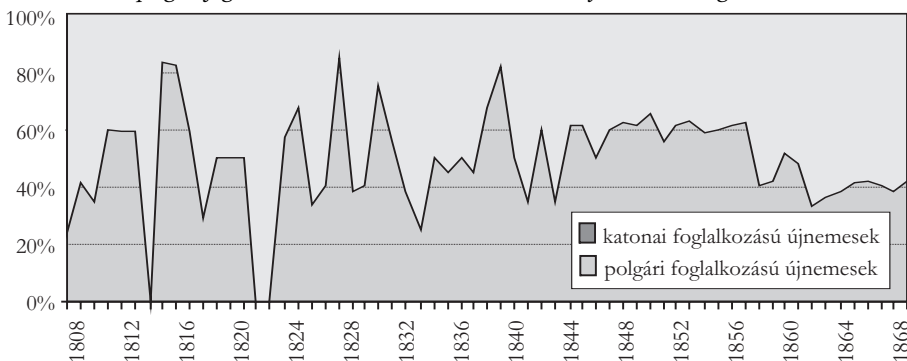
Katonák és polgári foglalkozásúak nemesi címszerzésének aránya Ausztriában, 1806–1871.

Források: Jäger-Sunstenau 1962; Witting 1898; Heilmann 1874, 1877, 1878; Županič 2006: 95–161.

2. ábra

A katonai és polgári foglalkozásúak nemesi címszerzésének aránya Poroszországban, 1806–1871.

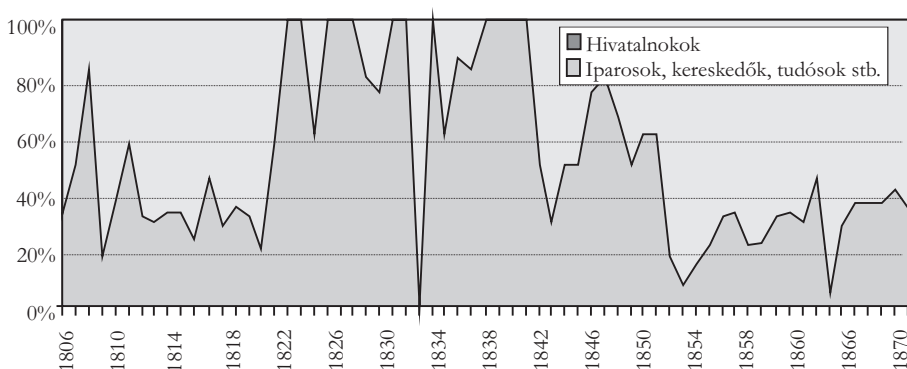

Források: Koselleck 1967: Anhang III.; Gritzner 1874; Janecki 1892–1893; Schroeder 1978, 1980.

és tudományos területeken dolgoznak; emellett a művészek körében találjuk meg őket. A hivatalnokréteg, amely az ötödik lehetséges kategóriát jelenti a nemesi címre pályázók között, gyakran az állami szolgálatban hűséggel töltött élethosszi szolgálatért, egyfajta jutalomként kapta a címet. Ezzel szemben éppen a fent felsorolt négy foglalkozási csoportból származóknak valamilyenfajta értéktöbbletet kellett felmutatniuk a címszerzés érdekében. A szakirodalom szerint is éppen ezek a foglalkozási csoportok alkotják a polgárságon belül azt a réteget, amelyet a leggyakrabban neveznek a 19. századi civil társadalom központi magjának. A gyárosok vagy kereskedők elsősorban a 19. századi városok civil társadalmi struktú-

3. ábra

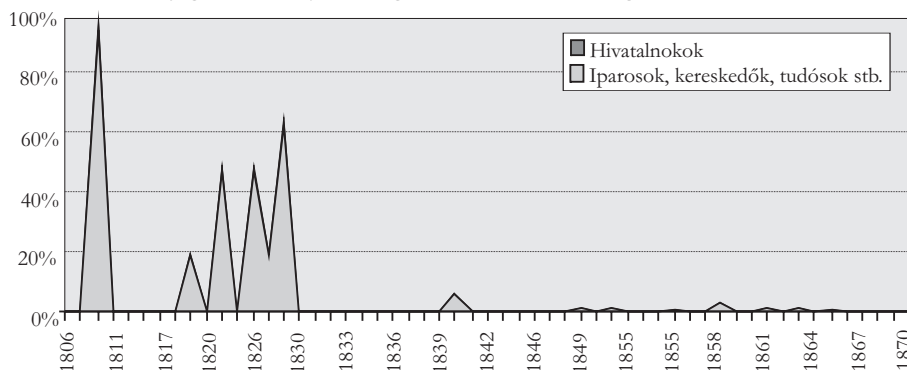
A civil foglalkozású újnemesség társadalmi összetétele Ausztriában, 1806–1871.

Források: Jäger-Sunstenau 1962; Witting 1898; Heilmann 1874, 1877, 1878; Županič 2006: 95–161.

4. ábra

A civil foglalkozású újnemesség összetétele Poroszországban, 1806–1871.

Források: Koselleck 1967: Anhang III.; Gritzner 1874; Janecki 1892–1893; Schroeder 1978: 23, 1980.

ráinak alakításában játszottak – nem pusztán mecénásként – fontos szerepet,⁴¹ de a különböző egyesületek tagjai és vezető személyiségei között ugyanúgy találunk akadémiai vagy művészi körökből jövő személyeket is. Grafikonon próbáltuk összefoglalni a felsorolt foglalkozási csoportok arányát a polgári származású új nemesség körében. Praktikus okokból a négy csoportot – tehát a kereskedőket, iparosokat, tudósokat és művészeket – egy egységként állítottuk szembe a hivatalnoksággal, illetve a nagybirtokosokkal. A források alapján nehézkesnek bizonyuló pontos foglalkozási elkülönítés miatt e négy, a civil társadalom magjának tekintett csoportot egyként kezeljük (3–4 ábra).

⁴¹ Kocka 2004: 34–35.

Az iparosok, kereskedők, akadémikusok és művészek civil foglalkozású új nemeseiken belüli aránya még egyértelműbben mutatja az Ausztria és Poroszország között mutatkozó különbségeket. Miközben Ausztriában nagyjából 1820 és 1850 között e foglalkozások egyértelmű dominanciája ismét megfigyelhető, addig Poroszországban gyakorlatilag nem léteznek e társadalmi kategóriák a nemesi rangra emeltek között.

Az új nemesség belső struktúrájának eddigi elemzését összefoglalva kimondhatjuk, hogy Ausztria esetében megfigyelhető az a törekvés, hogy az újonnan nemességet szerzettek körébe nem katonai foglalkozású és nem közvetlenül az államhoz kötődő személyek is bebocsáttassanak. Különösen a nem hivatalnoki foglalkozású rétegek aránya utal arra, hogy Ausztriában Poroszországgal szemben erősebb volt az a szándék, hogy a mintaadó elit társadalmi példaképéhez a sikeres kereskedő, iparos vagy tudós is hozzátartozzon.⁴² Ahhoz, hogy megválaszoljuk azt a kérdést, hogy e csoportok tagjainak nemesi rangra emelésével vajon a civil társadalmi tevékenység is része lett-e a példaképnek, a címadományozáskor használt indoklási stratégiák alakulását kell szemügyre vennünk.

AZ ELITBE SOROLÁS DISZKURZÍV GYAKORLATA CSEHORSZÁGBAN

A nemesi cím megszerzésének sajátos hivatali eljárása az arra pályázó saját kezdeményezését feltételezte. Elméletileg az Osztrák Császárság bármelyik polgára beadhatott olyan kérvényt, amelyben a nemesi címre való jogosultságát életrajzával kellett megindokolnia. Mivel tehát a kezdeményezés általában nem az állam oldaláról indult, ezért a szükséges érdemek elsődleges kiválasztása magán a kérvényezőn múltott.

A polgári foglalkozásúak nemesi rangra emelésekor szokásos hivatali gyakorlat részét képezte a többnyire a területileg illetékes Helytartótanács (1848 után a Helytartóság) által a jelölről kiállított véleményezés. Az egyesített cseh és osztrák Udvari Kancellária (később a belügyminisztérium nemesi ügyosztálya) ezután további információkat kérhetett a jelentkezőről különböző hivataloktól. A kérvényező által felsorolt okok felülvizsgálatát követően a Kancellária döntött a kérvény sorsáról. Amennyiben elfogadta azt, az ügy a császár elé került aláírásra, aki végül megerősítette a cím megszerzésének tényét.⁴³

Ha a mintegy kétszáz, Prágában és közvetlen környezetében lakó kérvényezőnek az érvelési stratégiáját vizsgáljuk, a következő folyamat rajzolódik ki. A 19. század elején a címadományozásban még alig játszott szerepet a civil társadalmi tevékenység. Nagyjából az 1830-as évektől aztán egyre gyakoribb lesz az erre való hivatkozás az egyes kérvényekben, az '50-es és '60-as években pedig már egyértelműen meghatározóvá válik ez az érv. A kérelmekben a munkahelyi sikerekre

⁴² Vö. Krejčík 2004; Županič 2003.

⁴³ Vö. Županič 2006b.

vagy pusztán a gazdagságra való hivatkozás fokozatosan visszaszorul a 19. század folyamán, hogy átadja helyét a civil társadalmi tevékenység hangsúlyozásának. Így nagyjából a '40-es évektől már alig lehet találni olyan civil foglalkozásúaktól érkező kérelmet, amelyben a kérvényező ne hangsúlyozná a közjó érdekében kifejtett tevékenységét. Ez nagyon különböző lehet, a szegényalapok javára történő adakozástól a művészeti akadémiák és oktatási intézmények alapításáig vagy pénzügyi támogatásáig terjedhet. Érdekes tény, hogy az állam ebben az időszakban kezdi elfogadni az ilyen típusú érvelést alkalmazó kérelmek nagy részét.

Az indoklások stratégiájának 19. századi alakulása számos példán keresztül követhető nyomon. A prágai fellebviteli törvényszéki tanácsos, Kaspar Brozowsky 1811-ben kapta meg az osztrák nemességet. A cím megszerzése érdekében felsorolt érvei egyértelműen egy területre, az államhivatalnoki karrierre koncentráltak:

„Már fiatal korom óta fáradhatatlan szorgalommal igyekeztem az állam hasznos tagjává képezni magam... Tanulmányaim végeztével a rakonitzai járási hivatalnál voltam állásban, s egyúttal felkészültem a fellebviteli vizsgára is. 1787 júniusában estem át a vizsgán, amelyet kitűnő eredménnyel tettem le, ezzel ügyvéddé váltam, majd a közigazgatáshoz kerültem mint a polgári és büntetőügyek bírójá. Ezután ügyvédként dolgoztam. Három év és tíz hónapig irányítottam a glostai uradalom jogi ügyeit. Ezután a krumauai törvényhatóságnál majd Eger városában voltam tanácsos. 1796-ban Lublinban nyugat-galíciai, 1805-ben csehországi tartományi tanácsos lettem, 1807-ben pedig csehországi fellebviteli törvényszéki tanácsos.”⁴⁴

Brozowsky nemesi címre benyújtott igényének indokát tehát kizárólag a közigazgatásban betöltött pozícióiban látta, és nem is találta szükségesnek, hogy megemlítsé karrierjének tartalmi mozzanatait: az általa viselt hivataloknak és az állambürokrácia apparátusán belüli előmenetelének pusztán felsorolását elég meggyőzőnek vélte ahhoz, hogy ezért cserébe nemesi pátenst kapjon. Kérvényében ráadásul lovagi címet is kért, ezzel átugorva azt a szokásos sorrendet, mely szerint csak már nemesi címmel rendelkezők válhatnak lovaggá.⁴⁵

A kérvényre elsőként reagáló cseh Helytartótanács elfogadta ezt az érvelést és mindössze a kérvényező által felsorolt hivatali karrier állomásainak igazságtartalmát ellenőrizte – anélkül, hogy a tanácsos foglalkozáson kívüli tevékenységére kíváncsi lett volna. Ennek alapján a Helytartótanács támogatta a kérvényt a bécsi Udvari Kancellária előtt. A közjó érdekében kifejtett tevékenység vagy bármiféle közszereplés irreleváns volt a cím elnyerésének szempontjából mind a kérvényező, mind pedig a Helytartótanács részéről.

Hasonlóképpen járt el Bécsben az Udvari Kancellária is. A kérvényezőnek tisztán a karrierére alapozott érveit egyértelműen elegendőnek tartotta a nemesi cím adományozásához, az egyetlen problémát az adományozott rang minősége

⁴⁴ Gesuch von F. K. Brozowsky um die Erhebung in den Ritterstand, ÖStA Wien, AVA, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, F. K. Brozowsky von Brawoslaw, számozatlan.

⁴⁵ Az osztrák nemesség belső tagolódásához lásd Waldstein-Wartenberg 1964/1965: 135.

jelentette. A Kancellária végül úgy döntött, hogy a hivatalnoki pozíció exkluzívítása elég meggyőző ahhoz, hogy a kérvényező ne csupán a nemesi címet, hanem a ranglétra egy fokának átugrásával egyúttal a lovagi rangot is megkaphassa. Így 1811-ben Franz Brozowsky lovagi cím adományozásáról szóló kérvényét az uralkodó elé terjesztették, méghozzá a következő indoklással:

„...a kérvényező ügyvédként, törvényhatósági tanácsosként, lublini és csehországi tartományi tanácsosként, végül 1807 óta fellebviteli törvényszéki tanácsosként jó szolgálatot tett és tesz ma is az államnak. Mivel nem tudja bizonyítani a nemesiséghez való tartozását, ezért az előírások szerint csupán nemesi cím adományozása lehetséges, különleges szolgálataira tekintettel azonban a cseh Helytartótanács javasolja a kérvényezőnek magasabb rangra történő emelését. Az Udvari Kancellária támogatja a kérést.”⁴⁶

Bár 1811-ben Franz Brozowsky a császár döntése nyomán végül csak nemesi címet kapott,⁴⁷ az eset mégis jól mutatja az állam példaértékű, nemeshez méltó tevékenységről alkotott képét. A 19. század elején minden további nélkül nemesi címet lehetett szerezni a hivatáson belüli karrierre való hivatkozással, nem volt szükség a konkrét teljesítmény bizonyítására – a munkán kívüli tevékenységről nem is beszélve. A civil társadalmi viselkedésmódok tehát egyáltalán nem kaptak helyet az elvárások között. A társadalmi elithez való tartozás fő kritériuma a hivatali munka rutinjának hosszú ideig tartó, szorgalmas és alapos gyakorlása volt. Az állam nem várt el a szokásos hivatali feladatokon túlmutató eredményeket, a kérvényezők pedig meg sem próbáltak ilyeneket felmutatni.

Ez az állami gyakorlat, amely az engedelmes, túlnyomórészt passzív parancsvégrehajtást jutalmazta, a 19. század során fokozatosan megváltozott. A civil társadalmi tevékenység lassan, de biztosan kezdett beszívárogni az állam által jutalmazandónak vélt erények közé.

Josef Brechler cseh birtokosnak 1816-ban adományozott a császár lovagi címet. Bechler hivatalnok volt, aki sokáig a berouni járási hivatalnál dolgozott. Karrierje során többször is kitűnt munkájával, ami jóval túllépte az államhivatalnokokkal szembeni általános elvárásokat. A francia háborúk idején ingyen adott gabonát jobbágyainak, s többüknek elengedte a robotot. 1813-ban Prágában a sebesült katonákat önzetlen módon élelmiszerral és kötszerekkel látta el. A prágai szegényházakat is támogatta anyagilag. E mellett rövid katonai intermezzó is jellemezte karrierjét: 1809-ben önkéntesként jelentkezett az osztrák hadseregbe és részt vett a franciák elleni hadjáratokban. A lovagi címre 1815-ben a cseh Helytartótanácsához benyújtott igényét azonban csak érdemei egy részének hangsúlyozásával indokolta:

⁴⁶ Vortrag der Vereinter Hofkanzlei um Erteilung des Ritterstandes für Franz Kaspar Brozowsky. ÖStA Wien, AVA, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, F. K. Brozowsky von Brawoslaw, fol. 6.

⁴⁷ Vortrag der Vereinter Hofkanzlei um Erteilung des Ritterstandes für Franz Kaspar Brozowsky. Uo. fol. 7.

„...önkéntesen jelentkezett háborús szolgálatra a Landwehrhez, hogy jobbágyságait is katonai szolgálatra buzdítsa. Feleségét és hat gyermekét otthonában hagyva harcolt az ellenséggel, míg végül a lóról leesvén felmentették a szolgálat alól. 1812-ben legidősebb fiát a gyalogsághoz küldte szolgálatra, aki azóta számos hadjáratban vett részt, jelenleg pedig főhadnagyi rangban van. 1813-ban tizenkét igáslovat bocsátott a hadsereg rendelkezésére.”⁴⁸

Brechler tehát viszonylag rövid katonai pályafutását, valamint fia katonai szolgálatát emelte ki. Szerinte ezek voltak azok az érdemek, amelyek leginkább bizonyítják a nemesi címre való jogosultságát. Amikor kérvénye a bécsi hivatalnokok elé került, azok a szokásos hivatali procedúrának megfelelően megkeresték az illetékes járási hivatalokat, hogy további információkat gyűjtsenek a kérvényező személyéről és annak tevékenységéről. A berouni járási hivatal további adalékokkal gazdagította Brechler kérvényét azzal, hogy civilként szerzett érdemeit is felsorolta:

„A berouni járási hivatal mellékletében nem csak a kérvényező által felsorolt érdemeket erősíti meg, hanem ezen felül tanúsítja, hogy nevezett személy jótékony célú intézetek támogatásával mindenkor segítette jobbágyságait, hazaszeretetését a prágai szegényház építéséhez, a katonai nevelőintézeteknek és a Landwehrnek juttatott jelentős összegekkel bizonyította.”⁴⁹

A helyi hatóságok ezzel kifejezetten a kérvényező nem katonai jellegű érdemeire, azaz lényegében a közjó és a szegénygondozás terén végzett önzetlen tevékenységére hívták fel a bécsi illetékesek figyelmét, amit maga a kérvényező nem talált említésre méltónak.

A központi hivatal döntéshozatalában minden bizonyítható tényező szerepet játszott, de végső soron egy nagyon egyszerű koncepciót tartottak szem előtt: egyértelmű volt számukra, hogy a mindenkor felsorolt érdemek közül elsősorban az önkéntes katonai szolgálat és a franciák elleni hadjáratban való részvétel indokolhatja a nemesi rangra emelést. Ezek után az Udvari Kancellária 1816 májusában a császár elé terjesztette az ügyet, javasolva a lovagi cím odaítélését, méghozzá azon indoklással, miszerint a kérvényező önkéntesen „...fegyvert ragadott a haza védelmére és jobbágyságai számára példát mutatva a cseh Landwehr századosaként vonult a háborúba.”⁵⁰ Így 1816-ban Josef Brechler elsősorban rövid katonai pályafutásának köszönhetően kapta meg a lovagi címet anélkül, hogy a közjó érdekében kifejtett erőfeszítéseit különösebb figyelemre méltatták volna.

Ebben az esetben tehát a bécsi hivatal számára kevésbé volt fontos a civil társadalmi tevékenység, de legalább érdeklődést tanúsított az iránt, hogy

⁴⁸ Vortrag der Vereinter Hofkanzlei um Erteilung des Ritterstandes und böhmischen Inkolats für den böhmischen Gutsbesitzer Josef Brechler von Troskowitz, ÖStA Wien, AVA, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, Brechler von Troskowitz, fol. 7–12.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Gutachten der Vereinten Hofkanzlei, uo., fol. 12.

a kérvényező a szokásos katonai pályafutáson és az ebből adódó társadalmi pozíción kívül tudná-e mással is indokolni nemesi pátenstre való jogosultságát. Brechler lakóhelye, Beroun járási hivatala ráadásul elsősorban a kérvényező közhasznú tevékenységére hivatkozva javasolta a nemesi címet, a kérvényező által közép-pontba helyezett katonai erényeket pedig inkább háttérbe helyezte.

Az állam részéről a nemesi cím adományozása során előnyben részesített érdemek fokozatos átalakulásáról tanúskodik egy másik ügy az 1820-as évekből.

1829-ben egy nagyon hosszú és bonyolult eljárás keretében osztrák nemesi pátenst adományoztak a földbirtokos Emmerich Elvenichnek. A kérelem beadásakor háromféle indoklási stratégiát követhetett a kérvényező.⁵¹

Egyrészt hivatkozhatott az úgynevezett „kimerült” nemesi rangra. Ez lényegében annyit jelent, hogy be kellett bizonyítania egy régi nemesi családdal való rokonságát, valamint azt, hogy családjának ezen ága valamilyen okból idővel elhagyta a nemesi cím használatát. A nemesi cím megszerzésének ezt az útját Ausztriában törvények szabályozták, Elvenich is élhetett volna ezzel a lehetőséggel.

Egy másik út lehetett volna Elvenich számára a nemesi címért benyújtott kérelem úgymond „humanitárius” okokkal való megtámogatása. Elvenich 1801-ben vette birtokát, amely a háború után nagyon rossz állapotban volt. Húsz év alatt többezer guldent költött birtokainak fejlesztésére és ezzel száznál is több embernek adott munkát. Szegényeket és nyomorékokat támogatott anyagilag egy erre a célra létrehozott alapon keresztül. Részben közhasznú tevékenysége és jótékonykodása miatt ment tönkre, úgyhogy 1825-ben már gondot jelentett számára önmaga és lánytestvére, valamint négy gyermeke ellátása is.

A nemesi cím megszerzéséhez vezető harmadik út a saját és ősei katonai érdemeire való hivatkozás volt: már nagyapja is katonatisztként szolgált, apja pedig 37 évet töltött a hadseregben. Maga Elvenich tíz évet szolgált a gyalogságnál és több hadjáratban is részt vett.⁵²

A különböző hivataloknak küldött leveleiben Elvenich nagyjából minden felsorolt érdemét megemlítette, mégis katonai pályafutása kapta a legnagyobb hangsúlyt. A hadseregben szerzett babérok – legyenek azok az ősök, vagy akár maga a kérvényező érdemei – találta Elvenich a leginkább megfelelő indoknak kérvényéhez; azt emelte ki, amit az államhivatalok is hallani akartak.

Érdekes megfigyelni, hogyan fogadták a címadományozásról döntő állami hivatalnokok ezt az érvelést, amely többé-kevésbé mindhárom említett indokot felsorolta, mégis a katonai vonalat helyezte előtérbe. Minden illetékes figyelembe vette ugyan a „civil indokokat”, mégis kisebb értékűnek tartotta azokat, így Elvenich kérvényének vizsgálatakor inkább csak a katonai karrierre koncentráltak. Alaposan ellenőrizték, hogy valóban hűségesen szolgáltak-e az Elvenich-ősök, valamint maga a kérvényező a hadseregben, de nem találták szükségesnek a régi

⁵¹ Vö. AVA Wien, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, Emmerich Elvenich, fol. 2–5.

⁵² Vö. Deák 1991: 188–198.

nemesi családhoz való tartozásának vagy a közjó érdekében folytatott tevékenységének bizonyítását.

A nemesi oklevél a rangemlést tehát elsősorban katonai érdemekkel indokolja, egy utalás azonban mégis van az Elvenich által a szegények és nyomorékok javára létrehozott alapra.⁵³ A kérvényező közhasznú tevékenysége azonban Elvenich esetében semmi esetre sem játszott döntő szerepet, sokkal inkább tekinthető olyan adaléknak, amely kiegészíti és egyben teljessé teszi a címért folyamodóról alkotott képet. Mindezek ellenére érezhető az indoklás stratégiáinak eltolódása: míg korábban a civil társadalmi tevékenységet az ilyen dokumentumokban meg sem említették, illetve a döntéshozó szervek azt egyáltalán nem vették figyelembe, addig Emmerich Elvenich kifejezetten a közjóért való cselekedeteivel érvelt, és ez végül nemesi oklevelében is helyet kapott. A civil társadalom terén elért érdemek azonban még nem bírtak olyan súllyal, hogy önmagukban elegendők legyenek a nemesi cím megszerzéséhez. Mindazonáltal jelenlétük már érezhető a nemességhez való tartozás kritériumai között.

Utolsó, az 1850-es, '60-as évekből származó csehországi példánk ennél is jobban illusztrálja az eddig felvázolt folyamatot. Friedrich Zdekauer prágai nagykereskedő 1854-ben kapta meg a nemesi, majd röviddel ezután, 1865-ben a lovagi, végül 1872-ben a bárói címet.⁵⁴ Benyújtott kérvényeiben ő is több érvelési módot alkalmazott.

Számos közhasznú társaság munkájában vett részt (pl. a Patrióta Gazdasági Társaságnak, a Cseh Kertészársaságnak, a Német Kereskedelmi, Iparos és Mezőgazdasági Egyletnek, sőt még a frankfurti ipari érdekeket támogató Általános Német Nemzeti Egyesületnek is tagja volt), s ezeket anyagilag is támogatta. Több Csehországi vasúti társaságnak (többek között a Kladno-Prága és az Aussig-Teplitz Vasútnak) is alapító tagja volt. Rendkívül sokat segített az 1862-es és 1872-es nagy prágai árvizek során is, a hradeki gyermekmenhely igazgatójaként is tevékenykedett, továbbá alapító tagja volt különböző invalidusokat ellátó alapoknak, a klasszikus zenét terjesztő Sophie-akadémiának, valamint ösztöndíjat alapított orvostanhallgatók támogatására.

Érdekes továbbá, hogy Zdekauer egyike volt az állam legnagyobb prágai pénzügyi támogatóinak is az '50-es évek nehéz gazdasági helyzetében: több száz ezer guldent kölcsönzött a Nemzeti Banknak, majd később egyike volt az 1859-es hadjárat finanszírozóinak, valamint a csatamezőkön megsebesült osztrák harcosok ápolására és támogatására megalakult segélyválasztmányának is tagja volt. Zdekauer ezen felül személyes katonai tapasztalattal is rendelkezett. Az 1848–49-es forradalmi években a prágai lövészhadtest századosa volt, azaz közvetlenül is szolgált a császárt.⁵⁵

⁵³ Vö. AVA Wien, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, Emmerich Elvenich, fol. 6–13, 30–36, 27–44.

⁵⁴ A cseh bankárok nemesi rangra emeléséhez lásd Krejčík 2003; Myška 2002.

⁵⁵ Putz 1975: 480–483.

Elvenich esetéhez hasonlóan Zdekauer is felsorolta mindezen érdemeket kérvényében, nála azonban sokkal kiegyenlítettebben jelennek meg az egyes érvek, egyetlen indok sem kap elsőbbséget.

A kérvény elbírálásának eljárása azonban némileg másként zajlott, mint korábbi példáink esetében. A hivatalok megvizsgálták az összes felsorolt indokot és azt mérlegelték, hogy ezek közül melyik bír nagyobb súllyal. Végül az illetékes hivatalnokok egyetértettek abban, hogy a legfontosabb tény – bár mindegyik érvet nagyon fontosnak tartották – a kérvényező úgymond „civil” tevékenysége. Így Friedrich Zdekauer nemesi rangra emeléskor felsorolták ugyan az összes említett indokot, a legtöbb figyelmet azonban a különböző közhasznú intézményben kifejtett tevékenységének szentelték. Ipartámogató tevékenysége ennél valamivel kevesebb helyet kapott, katonai pályafutását pedig szinte teljesen elhanyagolták az indoklásban.⁵⁶

E csehországi példák jól mutatják különböző pályázói stratégiáknak, illetve a másik oldalon a nemesi cím adományozási stratégiáinak általános tendenciáit. A vizsgált korszakban a nemesi címre méltó „ideális polgár” képének alakulásában az egyre „civillebb” ideáltípus irányába történő eltolódás figyelhető meg. Ahol az lehetséges volt, ott egyre inkább a civil érvelés került előtérbe.

Ezek alapján elmondható, hogy a civil társadalmi tevékenységnek a 19. század első harmadában kialakuló formáit az állam a század második harmadától nem-hogy akadályozta, hanem a nemesi cím odaítélésével még támogatni is próbálta.

AZ ELITBE KERÜLÉS DISZKURZÍV GYAKORLATA SZILÉZIÁBAN

Míg Csehországban 1806 és 1871 között egyértelmű eltolódás figyelhető meg az állam által a nemesi rangra emeléshez megkívánt viselkedési normák és minták terén, addig Sziléziában némileg más volt a helyzet. A nemesi cím megszerzéséhez szükséges kritériumok itt kevésbé voltak kialakultak, és alapvetően a passzív polgár mintájának feleltek meg, aki a címet főleg (katonai vagy hivatali) pályafutására vagy egyszerűen gazdagságára és társadalmi pozíciójára alapozva nyújtotta be. A nemesi cím adományozásakor az állam is inkább ilyen külső jegyekre támaszkodott és az esetleges civil társadalmi tevékenységet nem részesítette előnyben. A vizsgált mintegy száz breslauer vagy környékbeli új nemes között így alig találni olyat, aki a civil társadalom aktív résztvevője lehetett.

Sziléziában a nemesség megszerzésének jogi eljárása alig tért el az osztráktól. Bár Sziléziában Ausztriához képest gyakoribbak voltak azok az esetek, ahol a nemesi rangra emelés kezdeményezése felülről, azaz például a Sziléziai Főkapitányságtól, a különböző szervezetektől vagy közvetlenül a királytól indult ki, a cím adományozásának folyamata ugyanazon elveknek megfelelően működött. Poroszországban is általában az érintett kezdeményezte a nemesi rang megszerzését, és itt

⁵⁶ AVA Wien, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, Friedrich Zdekauer, fol. 4.

sem létezett az ehhez szükséges érdemeknek egyfajta katalógusa. A folyamodványokat (a porosz közigazgatási nyelvben ezt „Immediatsgesuch”-nak, azaz „közvetlen kérvénynek” nevezték) a királyi ház minisztériuma, majd 1855-től a kifejezetten e célra létrehozott Heroldhivatal kezelte. Bár egy formálisan önálló intézményről van szó, a Heroldhivatal kompetenciái nem sokban különböztek az osztrák belügyminisztérium illetékes ügyosztályának hatáskörétől. E hivatalok az egyes esetekhez rendszerint szakvéleményt kértek az illetékes helyi kapitányságoktól illetve szükség szerint más hivataloktól is, amelyek kiadták a kérvényezőről a kívánt információkat.⁵⁷ A pozitívan elbírált kérvényeket az osztrák belügyminisztériumhoz hasonlóan a porosz Heroldhivatal is a király elé terjesztette aláírásra.

Ha megvizsgáljuk a nemesi cím megszerzéséhez szükséges érdemeket Csehországban és Sziléziában, akkor jelentős különbségekkel találkozunk. Így például 1819-ben egy Dellen nevű egykori hadnagy porosz nemesi címet kapott. A kérvényben szereplő indoklás meglehetősen egyszerű és egyértelmű volt:

„Volt szerencsém a királyi tüzérségnél szolgálni, ahonnan 1810-ben őrnagyként vonultam nyugdíjba. Három fiam közül a legidősebb jelenleg tüzérségi kapitány, részt vett a legutóbbi hadjáratokban. Legkisebb fiam a 8. tüzérségi dandárnál szolgál, a középső pedig szintén volt katona, most pedig a vasútnál áll alkalmazásban.”⁵⁸

Az illetékes sziléziai, majd később a központi porosz szervek is azonnal elfogadták Dellen hadnagy indoklását, így a kérvényező nemesi címet kapott. Egyáltalán nem volt szükség a katonai karrier során elért érdemek felsorolására, éppen ellenkezőleg.⁵⁹ A nemesi címhez az egyetlen és legfontosabb érv maga a katonai pályafutás volt, amit csupán a kérvényező fiainak szintén katonai pályára lépése erősített, így téve teljessé az uralkodónak engedelmes család képét. Egy olyan családot, amely létezése értelmét kizárólag az államért teljesített katonai szolgálatban látta. Ez a fajta érvelés az illetékes állami hivataloknál teljes egyetértésre és elfogadásra talált.

Katonai körökben mindig ezt a sémát követték a nemesi címért benyújtott folyamodványokban. A kérvényező katonatisztek egyhangú és kiszámítható érvelési stratégiái, amelyek a kérvényező és gyermekeik⁶⁰ katonai pályafutásán alapultak, alig tartalmaztak civil társadalmi tevékenységre vonatkozó információkat és teljesen megfeleltek a hadseregről alkotott azon képnek, miszerint a katonaságon belül a civil társadalmi érdemeknek alig van súlyuk.⁶¹

⁵⁷ Vö. Stein 1982: 11–14; Kalm 1994.

⁵⁸ GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, jüngere Periode, Nr. 895, fol. 46–47.

⁵⁹ GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, jüngere Periode, Nr. 895, fol. 45.

⁶⁰ Vö. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI H, Nr. 741, fol. I–II.

⁶¹ Vö. Frevert 2001.

Már említettük, hogy a katonai foglalkozásúak nemesi rangra emelése a hadsereg speciális társadalmi helyzete miatt bizonyos szempontból kivételt jelentett és ezért logikusnak tűnik, hogy a nem katonai körökre koncentráljuk figyelmünket. Itt is jelentős különbségek mutatkoznak a csehországi helyzethez képest. Miközben Csehországban a nemesi cím odaítélésekor az állam részéről előnyben részesített érdemek egy viszonylag statikus személyiségképből indultak ki, a kérvényező már nem csak a felelősségteljes állami szolgálattételre hivatkozik. Lassan egy egészen új ideál alakult ki, az aktív polgár példaképe, aki a pusztá individualizmus dimenzióin túllépve a közjóra irányuló tevékenységek mellett is elkötelezi magát. Ehhez képest Sziléziában sokkal stabilabb és merevebb maradt a nemesi rangra méltó személyről alkotott kép.

Reinhart Gossow sziléziai birtokos 1868-ban kapott nemesi címet. Az eredetileg a breslauer lovagi testület által benyújtott kérvényében egyáltalán nem érveltek érdemekkel, még csak a kérvényező személyes erényeivel sem, hanem pusztán vagyonával, pontosabban lovagi birtokával:

„Övé a környék két legszebb lovagi birtoka, Schönborn és Kleinaldern. Az uradalma kiváló minőségű földdel bírnak, jó állapotban vannak, Breslautól csupán egy mérföldre fekszenek és ezért értékük jelentős.”⁶²

Breslau lovagi testülete tehát – ahogy a kérvénnyel egyetértő Gossow is – a nemességhez való tartozás egyetlen kritériumának a megfelelő vagyont, a földbirtokot látta, más, a személyre vonatkozó körülményt teljesen figyelmen kívül hagyott, konkrét tevékenységekről nem is beszélve. A kérvény felülvizsgálatakor a Heroldhivatal szokás szerint kikérte a Sziléziai Főkapitányság véleményét. A főkapitányság támogatta ugyan a nemesi rangra emelést, de bizonyos fenntartásokkal:

„A schönborni birtokot 25000 záloglevél terheli. Gossow nagyobb összeggel tartozik még élő anyjának. Az a körülmény azonban, hogy a kérvényt a lovagi testület nyújtotta be, bizonyítja Gossow feddhetetlenségét és megbecsültségét.”⁶³

Ezzel az illetékes helyi hivatal a fő érvet, a vagyoni helyzetet jelentősen leértékelte, hogy azt a személyes integritás és társadalmi pozíció kérdésével helyettesítse. Ezt követően már nem Gossow vagyona volt az, ami utat nyithatott számára a nemességbe, hanem kapcsolatai és az általános megbecsülés, melynek a helyi társadalom körében örvendett.

⁶² Adelsgesuch von Reinhart Goshow, 18. 4. 1868. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI G, Nr. 65, unfolliiert.

⁶³ Ober-Präsidium der Provinz Schlesien an das Heroldsamt, 22. 5. 1868. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI G, Nr. 65, unfolliiert.

Mivel a kérvényező egyéves önkéntesi szolgálatot is teljesített, ezért a hadügyminisztériumtól is állásfoglalást kellett kérni. Ebben is a kérvényező személyes megbízhatóságát és elért rangját hangsúlyozták:

„A kérvényező 1839 márciusától 1840 februárjáig szolgált egyéves önkéntesként, 1840 szeptemberében hadnagyi rangot kapott Breslauban, 1843 márciusában főhadnaggyá léptették elő, majd 1859 augusztusában kapta meg az obsitot. Mindvégig igyekvő és kötelességtudó tisztként szolgált.”⁶⁴

Az ügyet összefogó, majd azt az uralkodónak aláírásra beterjesztő Heroldhivatal irataiban meglehetősen egyértelműen nyilatkozott Gossow ügyéről: a kérvényt támogatásukkal továbbították az uralkodónak. A nemesi rangra emelés okait a hivatal nagyon részletesen foglalta össze. Részletezték mind vagyoni helyzetét, mind pedig azt a megbecsülést, amelynek a bresloui lovagságon, valamint lakóhelyének társadalmán belül örvendett, ami aztán a kérvényező tartozásainak jelentőségét csökkentette a Heroldhivatal szemében.⁶⁵

Így tehát Reinhart Gossow kérvényének helyt adtak, azaz minden fenntartás nélkül megkapta a nemesi címet. A mindkét fél által használt indoklás azonban igencsak kétértelmű volt. Egyrészt a kérvényező és a mögötte álló szervezet a vagyont tekintette a nemességhez való tartozás legfontosabb kritériumának. Amikor azonban a vagyoni helyzet már nem tűnt kellőképpen meggyőzőnek, társadalmi pozícióját, kapcsolatait és az ebből fakadó szimbolikus tőkét is bevonták az érvelésbe. Önmagában az a tény, hogy a helyi társadalomban megbecsültségnek örvendett, lényegében elegendő ok volt a cím megszerzésére. E megbecsültség oka nem volt érdekes, az állam nem ellenőrizte, hogy a tisztelet az illető viselkedésén alapszik-e, sem azt, hogyan érdemelte azt ki a kérvényező.

E példa elég egyértelműen illusztrálja a Csehország és Szilézia között tapasztalt különbségeket. Míg Csehországban ugyanebben az időben a civil társadalmi cselekvés már beívódott az elitről alkotott képbe, addig Sziléziában a mintaszerű, nemességre érdemes ember képe még steril maradt, s inkább a gazdagság és a társadalmi pozíció külső jegyeire irányult.

Ugyanez a helyzet egy másik sziléziai lovagi birtokos, Wilhelm Fontaine esetében. Miközben Gossow 1868-ban viszonylag egyszerű módon csak vagyonával érvelt, majd végül személyes pozíciója és kapcsolatai alapján jutott a címhez, addig Wilhelm Fontaine nemesi rangra emelése némileg eltérően zajlott. Ez az eltérés pedig talán még jobban jellemzi a civil társadalmi cselekvés megítélését a kérdésben.

⁶⁴ Kriegsministerium an das Heroldsamt, 22. 6. 1868. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI G, Nr. 65, unfolliiert.

⁶⁵ Das Heroldsamt an den Unterstaatssekretär Salzer, 16. 7. 1868. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI G, Nr. 65, unfolliiert.

Wilhelm Fontaine 1864-ben, 42 évesen adta be kérvényét. Fontaine deutsch-krawarni lovagi birtokos volt, aki kérelmének beadásakor már színes életpályát mutathatott fel.

Apja halála után, 20 évesen egy meglehetősen nagy méretű birtok igazgatását vette át. 1849-ben kivételes lehetősége adódott, hogy jelentősen növelje ezt a vagyont, amikor külföldön élő nagybátyja közvetlen utódok nélkül halt meg. Wilhelm Fontaine elhagyta Európát és előbb Indiába, majd az Egyesült Államokba ment, hogy a család nagybátyjának hagyatékára vonatkozó igényeinek érvényt szerezzen. Több mint öt éves bírósági tárgyalás után szokatlanul nagy pénzösszeghez jutva tért vissza Fontaine Európába.

Mielőtt külföldre utazott, döntenie kellett hatalmas ingatlanvagyonának sorsáról. Végül úgy döntött, hogy földjeinek nagy részét eladja, ingatlanjainak jelentős részét pedig Rheda városának ajándékozza. Az ajándékozást szerződésbe foglalták, s így a város mindenféle juttatás nélkül jutott három épülethez, melyekben később a városházát, a kórházat és egy gyermekmenhelyet helyeztek el. Nem véletlen, hogy éppen ezek az intézmények kerültek az ajándékozott épületekbe, ez kifejezetten az adományozó kívánsága volt, aminek a város szívesen tett eleget.⁶⁶

Amikor Fontaine 1856-ban végleg visszatért külföldről, megvásárolta a kb. 4000 lakost számláló Deutsch-Krawarn uradalmát. Ezen uradalom igazgatásának ténye is szerepel kérvényében, Rheda város jótékony támogatása mellett:

„Amikor átvettem az uradalmat, a gazdasági épületek nagy része omladozott, a lakosság munka és jövedelem hiányában éhezett, a földeket rosszul művelték. Az eltelt hét évben 20 uradalmi épületet emeltem, közülük többet ipari céllal, az ittlakók jövedelmét cukorgyár telepítésével biztosítottam, a földek hozama pedig mára a dupláját teszi ki. Gőz és víz erejével folyamatosan működik két malom, csontokat, nyvet és kócot dolgoznak fel gépeink.”⁶⁷

Wilhelm Fontaine kérelme tehát két indokra támaszkodott: egyrészt a város érdekében folytatott közhasznú tevékenységre, másrészt pedig birtokának gyors gazdasági fejlődésére, amely munkahelyeket teremtett és ezzel sok embernek biztosított megélhetést.

Amikor a Heroldhivatal egy ilyen kérvényt kapott, szokás szerint a Sziléziai Főkapitányságot kereste meg állásfoglalásért. A főkapitányság véleménye jól jelzi a címadományozáshoz az állam szerint szükséges érdemek sajátosságait. A hivatal egyáltalán nem nyilatkozott a kérvényező érdemeiről. Jótékonyági tevékenységét, valamint lovagi birtokának gazdasági felemelkedését, amelyhez a birtokon lakók életszínvonalának emelkedése is kapcsolódott, egyáltalán nem vette figyelembe. Ennek ellenére támogatta a kérvényt, a következő okból:

⁶⁶ Wilhelm Fontaine an das Heroldsamt, 14. 3. 1864. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI. F, Nr. 28, unfolliiert

⁶⁷ Uo.

„Lakóhelyén általános megbecsülésnek örvend, olyan ember, akit az udvar minden ügye élénken érdekel. Fontaine úr küllemre kellemes megjelenésű.”⁶⁸

A Heroldhivatal a főkapitányság választását követően az ügyet a király elé terjesztette. A nemesi cím odaítélését támogatták, még hozzá a kérelmező rendezett vagyoni viszonyaira, valamint a helyi társadalom körében élvezett megbecsültségére hivatkozva. Birtokának fejlesztése, valamint a közjó érdekében tett cselekedetei semmiféle szerepet nem játszottak a cím adományozásában.

Az állam nem csak ebben az esetben alkalmazta a nemességhez való tartozás klasszikus kritériumait, mint például a gazdagság, a ranghoz illő életmód vagy a megfelelő társadalmi megbecsültség. A kérvényező konkrét tevékenységére az állam nem volt kíváncsi, még akkor sem, ha ezek jól láthatók voltak. A civil társadalmi tevékenység tehát Sziléziában – ellentétben Csehországgal – nem képezte a társadalmi elitről alkotott kép részét. Az éppen kialakulóban lévő civil társadalmi tevékenységeket és cselekvési mintákat így alig támogatta az állam, a rangemelések szempontjából pedig egyáltalán nem bírtak jelentőséggel.

KÖVETKEZTETÉSEK: POROSZ INDIVIDUUM VS. OSZTRÁK POLGÁR

Már Alexis de Tocqueville is megírta a 19. század első felében, hogy az individuum a polgár legnagyobb ellensége. Szerinte a polgár olyan férfi, aki saját és közössége javára törekszik, ezzel szemben az individuum az olyan dolgokban, mint a közérdek vagy közjó, sokkal óvatosabb, és időnként nem is vállal részt bennük.

Ha a nemesi cím adományozását egyfajta mérőeszköznek tekintjük, amely lehetővé teszi számunkra, hogy az új elit létrehozásának állami szándékait elemezzük, akkor jelentős különbségeket lehet megfigyelni azon a téren, hogy a 19. századi Közép-Európában mit várt el az állam polgáraitól.

Amíg Poroszország ragaszkodott a nemesség mint társadalmi elit hagyományos képéhez, a nemesség fő kritériumának pedig a földbirtoklást és a társadalmi presztízst tekintette, addig Ausztriát a 19. században egy nyitottabb, a felgyorsult modernizációhoz jobban alkalmazkodó államnak kell tekintenünk. Az államtól független polgárság nagyobb aránya az új nemesek között, valamint a közjó, társadalmi szolidaritás és polgári participáció értékeinek lassú, de mégis egyértelmű térhódítása sokkal jobban megváltoztatta a nemességhez fűződő elvárásokat, amiben fontos szerepet játszott a civil társadalmi tevékenység.

A nemesi címek adományozását vizsgálva tehát megállapítható, hogy Ausztria sokkal nyitottabb volt a kibontakozó civil társadalom irányában, mint Poroszország, emellett lehetővé tette a civil társadalmi tevékenységeknek az új elitől

⁶⁸ Oberpräsidium der Provinz Schlesien an das Heroldsamt, 4. 5. 1864. uo.

alkotott képébe való beszivárgását. Így kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy a nemesi címek adományozásának két típusú állami politikája létezett: a társadalmilag passzív egyén mintája Poroszország esetében, és az aktív polgár fokozatos előtérbe helyezése Ausztriában.

Fordította: *Perényi Roland*

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Wien

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin

HA I., Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, jüngere Periode.

HA I., Rep. 176, Heroldsamt.

Gritzner, Adolf Maximilian Ferdinand 1874: *Chronologische Matrikel der Brandenburgisch-Preussischen Standeserhöhung und Gnadenacte von 1600–1873*. Berlin

Heilmann, Albert 1874, 1877–78: Standeserhöhungen und Gnadenakte unter der Regierung Sr. Majestät des Kaisers Franz Josef I. *Adler. Jahrbuch des heraldisch-genealogischen Vereins Adler in Wien* 1. 1874: 217 – 232; 3. 1877: 1–28; 5. 1878: 29–34, 99–103.

Witting, Johann Baptist 1898: Statistik der Standeserhöhungen während der Regierung Seiner Majestät des Kaisers Franz Josephs I. *Festschrift zum fünfzigjährigen Regierungsjubiläum Seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestät Franz Josef I.*, Wien, 59–91.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Altermatt, Urs 1997: Zivilgesellschaft und bürgerliche Welten. *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 4. 129–134.

Appelgate, Celia 1999: A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Times. *The American Historical Review* 104. 4. 1157–1182.

Arato, Andrew – Cohen, Jean 1992: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge–London

Bauerkämper, Arndt 2003: Einleitung: Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure und ihr Handeln in historisch-sozialwissenschaftlicher Perspektive. In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York, 9–30.

Bruckmüller, Ernst (szerk.) 1990: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie I*. Wien

Beyme, Klaus von 2000: Zivilgesellschaft – Karriere und Leistung eines Modebegriffs. In: Hildemeier, Manfred – Kocka, Jürgen – Conrad, Christoph (szerk.): *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Chancen, Geschichte*. Frankfurt am Main–New York, 41–45.

- Binder-Kriegelstein, Reinhard 2000: *Österreichisches Adelsrecht. Von der Ausgestaltung des Adelsrechts der cisleithanischen Reichshälfte bis zum Adelsaufhebungsgesetz der Republik unter besonderer Berücksichtigung des adeligen Namensrechts*. Frankfurt am Main
- Brumlik, Micha 1991: Was heißt „Zivile Gesellschaft?“ Versuch, den Pudding an die Wand zu nageln. *Blätter für deutsche und internationale Politik* 36. 987–993.
- Cahoone, Lawrence 2002: *Civil Society. The Conservative Meaning of Liberal Politics*. Malden
- Dahrendorf, Ralph 1997: *After 1989: Morals, Revolution and Civil Society*. St. Martins
- Fischer Karsten – Münkler, Herfried 2002: Einleitung: Rhetoriken des Gemeinwohls und Probleme des Gemeinsinns. In: uők. (szerk.): *Gemeinwohl und Gemeinsinn. Rhetoriken und Perspektiven sozial-moralischer Orientierung*. Berlin, 9–17.
- Davies, Norman – Moorhouse, Roger 2006: *Mikrokosmos. Portrét jednoho stredoevropského mesta*. Praha
- Deák, István 1991: *Der K. (u.) K. Offizier 1848–1918*. Wien–Köln–Weimar (magyarul: Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar: A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története. 1848–1918*. Budapest)
- Dejmková, Ivana 2000: Měšťanská beseda v Praze v letech 1845–1901. *Documenta Praegensia* 18. 167–175.
- Diener, Peter 1991: *Das Duell und die Sonderrolle des Militärs. Die preußisch-deutsche Entwicklung von Militär- und Zivilgewalt im 19. Jahrhundert*. Berlin
- Dobbelmann, Hanswalter – Husberg, Volker – Weber, Wolfhart (szerk.) 1993: *Berichte über die industriellen und sozialen Zustände in Oberschlesien zwischen 1780–1876*. Wiesbaden
- Feigl, Helmuth 1991: Die Stellung des Adels nach 1848 im Spiegel der Gesetzgebung. In: Feigl, Helmuth – Rosner, Willibald (szerk.): *Adel im Wandel. Vorträge und Diskussionen des elften Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde*. Wien, 117–135.
- Föllmer, Moritz 2002: *Die Verteidigung der bürgerlichen Nation. Industrielle und hohe Beamte in Deutschland und Frankreich 1900–1930*. Göttingen
- Frevert, Ute 2001: *Die kasernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*. München
- Fuchs, Konrad 1999: Die Wirtschaft. In: Menzel, Johann Joachim (szerk.): *Geschichte Schlesiens. III*. Stuttgart, 124–145.
- Gall, Lothar (szerk.) 1993: *Von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft*. München
- Garton-Ash, Timothy 1990: Eastern Europe: The Year of Truth. *The New York Review of Books* 15. 12. 20.
- Geremek, Bronislaw 1991: Die „Civil Society“ gegen den Kommunismus. Polens Botschaft. In: Krzystof, Michalski (szerk.): *Europa und die Civil Society*. Stuttgart, 264–273.
- Geulen, Christian 2004: *Wahlverwandte. Rassendiskurs und Nationalismus im späten 19. Jahrhundert*. Hamburg
- Gosewinkel, Dieter 2003: *Zivilgesellschaft – eine Erschließung des Themas von seinen Grenzen her*. Berlin
- Habermas, Jürgen 1990: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchung zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt am Main (magyarul: Habermas, Jürgen

- 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest)
- Haupt, Heinz Gerhard – Kocka, Jürgen 1996: Vergleichende Geschichte: Methoden, Aufgaben, Problem. Eine Einleitung. In: uök. (szerk.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main – New York, 9–45.
- Havel, Václav 1985: *The Power of the Powerless. Citizens against the State in Central-Eastern Europe*. Armonk
- Heins, Volker 1992: Ambivalenzen der Zivilgesellschaft. *Politische Vierteljahrsschrift* 33. 235–242.
- Heins, Volker 2002: *Das andere der Zivilgesellschaft. Zur Archäologie eines Begriffs*. Bielefeld
- Himmelfarb, Gertrude 1998: Second Thoughts on Civil Society. In: Dionne, E. J. (szerk.): *Community Works. The Revival of Civil Society in America*. Washington, 117–122.
- Hroch, Miroslav 1999: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha
- Jäger-Sunstenau, Hans 1963: *Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701–1918*. Österreichisches Familienarchiv 1.
- Janecki, Marcelli 1892–1893: *Handbuch des Preußischen Adels. I–II*. Berlin
- Janowski, Maciej 2003: Gab es im 19. Jahrhundert in Polen eine Zivilgesellschaft? In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York. 293–316.
- Jouana, Arlette 1988: Die Legitimierung des Adels und die Erhebung in den Adelsstand in Frankreich. In: Schulze, Winfried (szerk.): *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität*. München, 165–177.
- Kaelble, Hartmut 1999: *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main–New York
- Kalm, Harald 1994: *Das Preußische Heroldsamt (1855–1920). Adelsbehörde und Adelsrecht in der preußischen Verfassungsentwicklung*. Berlin
- Keane, John 1988: *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy and the Problem of Controlling Social and Political Power*. London
- Keane, John 1998: *Civil Society: Old Images, New Visions*. Cambridge (magyarul: Keane, John 2004: *Civil társadalom: régi képzetek, új látomások*. Budapest)
- Klein, Ansgar 2001: *Der Diskurs der Zivilgesellschaft. Politische Hintergründe und demokratietheoretische Folgerungen*. Opladen
- Klepl, Jan 1934: *Průmyslová jednota a české úsilí před březnem 1848*. Praha
- Klusáková, Luďa 1991: The Czech Lands in the Habsburg Empire. Economic centre but political periphery. In: Nolte, Heinz Heinrich (szerk.): *Internal Peripheries in European History*. Göttingen, 169–184.
- Kocka, Jürgen (szerk.) 1995: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. I*. Göttingen
- Kocka, Jürgen 2000: Zivilgesellschaft als historisches Problem und Versprechen. In: Hildemeier, Manfred – Kocka, Jürgen – Conrad, Christoph (szerk.): *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Chancen, Geschichte*. Frankfurt am Main–New York, 13–40.

- Kocka, Jürgen 2004: Zivilgesellschaft in historischer Perspektive. In: Jessen, Ralph – Reichhart, Sven – Klein, Ansgar (szerk.): *Zivilgesellschaft als Geschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin, 29–42.
- Koselleck, Reinhart 1967: *Preußen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791–1848*. Stuttgart
- Krejčík, Tomáš 2003: Nobilitovaní bankéři 19. století. In: Dvořák, Tomáš – Vlček, Radomír – Vykoupil, Libor (szerk.): *Milý Bore... profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám*. Brno, 129–135.
- Krejčík, Tomáš 2004: Kultivace a dekulivace nové šlechty na Moravě – stav poznání a možnosti dalšího zkoumání. In: Macháčová, Jana – Matějček, Jiří – Soukupová, Blanka (szerk.): *Studie k sociálním dějinám 11*. Praha–Opava, 32–50.
- Kumar, Krishan 1993: Civil Society: an Inquiry into the Usefulness of an Historical Term. *British Journal of Sociology* 44. 375–395.
- Lauth, Hans-Joachim 2003: Zivilgesellschaft als Konzept und die Suche nach ihren Akteuren. In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York, 31–56.
- Lieske, Adina 2003: Bildung und öffentliche Partizipation. Sozialdemokratische Bildungsiniciativen in Leipzig und Pilsen vor 1914. In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York, 105–130.
- Luhmann, Niklas 2000: *Politik der Gesellschaft*. Frankfurt am Main
- Merkel, Wolfgang – Puhle, Hans-Jürgen 1999: *Von der Diktatur zur Demokratie. Transformationen, Erfolgsbedingungen, Entwicklungspfade*. Opladen
- Middell Mathias 2000: Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis. *Comparativ* 10. 1. 7–41.
- Myška, Milan 2002: Nová šlechta z řad peněžníků, obchodníků a průmyslníků v českých zemích v 19. století (Poznámky – problémy – perspektivy výzkumu). In: *Pocata Janu Janákovi*. Brno, 355–361.
- Paulmann, Johannes 1998: Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts. *Historische Zeitschrift* 267. 649–685.
- Pollard, Sidney 1974: *European Economic Integration 1815–1970*. London
- Putnam, Robert D. 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York
- Putz, Franz 1975: *Die österreichische Wirtschaftsaristokratie von 1815–1859. II*. Wien
- Riedel, Manfred 1975: Gesellschaft, bürgerliche. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (szerk.) *Geschichtliche Grundbegriffe* Stuttgart, II/719–800.
- Salomon, Lester M. 1999 (szerk.): *Global Civil Society. Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore
- Schroeder, Johann Karl 1978/1980: Standeserhöhungen in Brandenburg – Preußen 1663–1918. *Der Herold. Vierteljahrsschrift für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften*. Neue Folge der Vierteljahrsschrift des Herold, Band 9, 1978. 21. 1980. 23. 1–18.

- Stekl, Hannes 1990: Der Wiener Hof in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Möckl, Karl (szerk.): *Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Boppard am Rein, 17–60.
- Stein, Hans-Konrad 1982: *Der Preussische Geldadel des 19. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Nobilitierungspolitik der preußischen Regierung und zur Anpassung der oberen Schichten des Bürgertums an den Adel*. Hamburg
- Štaif, Jiří 2005: *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*. Praha
- Ther, Philipp 2003a: Zivilgesellschaft und Kultur. Programmatik, Organisation und Akteure gesellschaftlich getragener Theater im 19. Jahrhundert. In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York, 189–212.
- Ther, Philipp 2003b: Deutsche Geschichte als transnationale Geschichte: Überlegungen zu einer Histoire Croisée Deutschlands und Ostmitteleuropas. *Comparativ* 13. 4. 155–180.
- Ther, Philipp 2003c: Beyond the Nation. The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe. *Central European History* 36. 1. 45–73.
- Thienen-Adlerflycht, Christoph 2003: Feudale Konservative als Vorkämpfer einer post-feudalen civil society. *Etudes Danubiennes* 19. 9–30.
- Trentmann, Frank (szerk.) 2000: *Paradoxes of Civil Society. New Perspectives on Modern German and British History*. New York–Oxford
- Ullmann, Hans-Peter 1994: Nobilitierte Bankiers in Deutschland 1770–1850. In: Fehrenbach, Elisabeth (szerk.): *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770–1848*. München, 83–94.
- Urban, Otto 1968: K problematice formování občanské společnosti. *Československý časopis historický* 16. 872–881.
- Urban, Otto 2003: *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha
- Waldstein-Wartenberg, Berthold 1964/1965: Österreichisches Adelsrecht 1804–1918. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 17–18. 109–146.
- Walzer, Michael 1995 (szerk.): *Toward a Global Civil Society*. Oxford
- Walzer, Michael 2004: *Politics and Passion: Toward a More Egalitarian Liberalism*. New Heaven
- Welskopp, Thomas 1995: Stolpersteine auf dem Königsweg. Methodenkritische Anmerkungen zum internationalen Vergleich in der Gesellschaftsgeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte* 35. 339–367.
- Wienfort, Monika 2006: *Der Adel in der Moderne*. Göttingen
- Županič, Jan 2003: Die tschechischen Eliten und Standeserhebungen in der Donaumonarchie. *Prague Papers on History of International Relations* 155–175.
- Županič, Jan 2005: Systematizované šlechtictví v podunajské monarchii. In: Stellner, František – Kovář, Martin (szerk.): *Staletí objevů, diplomacie a válek. Sborník k 60. narozeninám profesora Aleše Skřivana*. Praha, 525–534.
- Županič, Jan 2006: *Nová šlechta rakouského císařství*. Praha
- Županič, Jan 2006b: Cesty k urozenosti. Nová šlechta v Rakousko-Uhersku. *Český časopis historický* 104. 2. 269–303.